

प्रकरण ३ रे

संशोधन पध्दती व साधने -

३.१ प्रास्ताविक -

संशोधकाने सर्वे मध्दतीचा जपलंब करून संशोधन केले आहे. या पध्दतीमध्ये ग्रामीण भागातील म्हणजे उत्तर सोलापूर तालुक्यातील माध्यमिक शाळांचे निरीक्षण केले आहे. अशा १० शाळा आहेत. १० शाळातील प्रत्येक भूगोल शिक्षकास भूगोलाची प्रश्नावली उत्तरे भरण्यास दिली, अशा २४ शिक्षकांनी भूगोलाची प्रश्नावलीची उत्तरे भरून दिली. प्रश्नावली मध्ये भूगोल अध्यापनावर आधारीत ४५ प्रश्न विचारले होते. हे सर्व शिक्षक ५ वी ते १० वर्गांना भूगोल शिक्षकांवर आहेत. त्यानंतर प्रश्नावलीद्वारे विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे बरोबर असतील असे नाही. म्हणून अभ्यासकाने प्रश्नावलीच्या उत्तरांच्या पडताळणीसाठी ५ वी ते ७ वर्गांच्या भूगोल अध्यापकांचे पाठ निरीक्षण केले अशा २२ अध्यापकांचे पाठ निरीक्षण केले. त्यामध्ये पाठनिरीक्षणासाठी ३० प्रश्न होते, त्यानंतर भूगोल अध्यापनातील याही पेक्षा अनुभवी मत अंमलांत घ्यासाठी भूगोल त्हांच्या मुलाखती घेतल्या, अशा २३ भूगोल त्हांच्या मुलाखती घेतल्या. मुलाखतीद्वारे २३ प्रश्नांची उत्तरे त्यांच्याकडून घेतली या मुलाखती मध्ये प्राध्यापक माध्यमिक शाळांतील मुख्याध्यापक उपमुख्याध्यापक व भूगोल विषयाचा अनुभव असणारे त्हा भूगोल शिक्षकां यामध्ये आहेत. या संकलनाद्वारे त्याचे पृथक्करण व अर्थनिर्वचन केले आहे. ... १

३.२ संशोधन पध्दती -

समाज हा गतिशील असतो, समाजातील चालीरिती, आवडी निवडी, प्रध्दा, सूर्ये, कायदेकानून) गरजानुसम बदलत असतात. त्याच प्रमाणे शिक्षणाचा गतिशीलतेमुळे कांही प्रश्न सुटत असतात, व कांही नवीन प्रश्न निर्माण होत असतात. गृहीत कृत्य तपासण्यासाठी नवीन प्रश्नाच्या अभ्यासासाठी सर्वेक्षण करणे आवश्यक असते. मार्क ज्झाम यांनी सर्वेक्षणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केलेली आहे.

"एकाद्या समाजाची रचना व त्या समाजाचे जीवन याबाबत सामाजिक दृष्टीकोनातून आकडेवारी जमा करणे म्हणजे सर्वेक्षण होय." ...१

अशाच प्रकारे संशोधकाने उत्तर सीतापूर तालुक्यातील माध्यमिक शाळातील भूगोल अध्यापनाचा टिकात्मक अभ्यासाचे सर्वेक्षण करून त्याची आकडेवारी काढली, व ही आकडेवारी समाजातील शिक्षकांकडून भूगोल विषया बद्दलची मते उभ्यावली व त्याचे प्रकरण ४ मध्ये पृथःकरण व अर्थ निर्वचन केले आहे.

सर्वेक्षणामुळे लोकांची मते काय आहेत हे समजू शकतात. त्यांच्या अपेक्षा काय आहेत, हे समजू शकते.

प्रा. ए.स्फ. वेल्स यांनी सर्वेक्षणाचे प्रकार पाडले आहेत.

- १) प्रचार सर्वेक्षण (Publicity Surveys)
- २) तथ्यसंकलनात्मक सर्वेक्षण (Fact Collecting Surveys)

अ. वैज्ञानिक सर्वेक्षण (Scientific Surveys.)

ब. व्यावहारिक सर्वेक्षण. (Practical Surveys.)

असे दोन उपप्रकार आहेत. २

प्रा. हरबर्ट हाईमन -

१) वर्णनात्मक सर्वेक्षण (Descriptive Surveys.)

२) स्पष्टीकरणात्मक सर्वेक्षण (Explanatory Surveys.)

अ. मापनात्मक किंवा योजनात्मक सर्वेक्षण.

(Evaluative or Programmatic Surveys)

ब. निदानात्मक सर्वेक्षण (Diagnostic Surveys.)

क. प्राक्कथनात्मक सर्वेक्षण (Prediction Surveys.)

ड. द्वितीय विश्लेषण सर्वेक्षण (Secondary Analysis Surveys)

असे चार उपप्रकार आहेत. ३

संशोधकाने सर्वे पध्दतीचा वापर करून प्रश्नावली, पाठीनरिक्षण मुलाखती यावदारे भुगोल विषयाचे अध्यापनातील माहिती संकलीत केली आहे. त्यानुसार विचारलेल्या प्रत्येक प्रश्नाचे झोकडा प्रमाण काढून त्याचे पृथक्करण व अर्थनिर्घवन केले व त्यावरील निष्कर्ष व शिफारशी काढल्या. त्याचे अधिक स्पष्टीकरण.

(प्रबंधातील प्रकरण ४ व ५ मध्ये दिले आहे.)

३.३ संशोधनाचे महत्त्व-

शिक्षण क्षेत्रात अनेक अडथळी आ समस्या येतात, त्यावर

उपाय शोधण्याचे व नवीन सिध्दांत प्रस्थापित करण्याचे काम शैक्षणिक संशोधनाचे होते. शैक्षणिक संशोधनाची व्याख्या -

"शिक्षण क्षेत्रातील समस्या सोडवण्यासाठी व या क्षेत्राच्या ज्ञानवृद्धीसाठी केलेले संशोधन म्हणजे शैक्षणिक संशोधन." ४

शैक्षणिक संशोधनाचा विषय निवडताना त्याची सामाजिक उपयुक्तता लक्षात घ्यावी लागते. संशोधनाच्या मंथनातून निष्कर्षांचे जे नवीन धाती येते, अशा निष्कर्षांचे विविध प्रयोगामार्फत उपयोजन अनुधावन होणे समाज प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. संशोधन निष्कर्षांची पोरणामकारकता त्याच्या उपयोजनातून अनुधावनातून अधिक रोजस्वी होते. समाज ही शैक्षणिक संशोधनाची प्रयोगशाळा असून तेथेच निष्कर्षांची वारंवार पडताळणी पहावी लागते.

वेब्सटरच्या कोशात संशोधनाची व्याख्या अशी आहे.

" Research is a careful or critical inquiry or examination is seeking facts or principles diligent nevestigation in order to ascertaining something."..... 5

ही व्याख्या त्यात सर्वसंग्रहक व्याख्या आहे. एका बाजूने भौतिक शास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञानी तर दुस-या बाजूने शारीरशास्त्रज्ञ व तंत्रज्ञ या दोघांनाही ती उपयुक्त व स्वीकार्य असते आहे. थोडी व्यापकता कमी करून संशोधनाची व्याख्या अशी केली आहे.

"Research is the manipulation of things concepts or symbols for the purpose of generalizing to extend correct or verify knowledge whether that knowledge aids construction of a theory or in practice of art. The mechanic or physician is a research worker onlywhen he attempts to generalize

about all automobiles or all patients of a given class.

(Encyclopaedig of social sciences Vol III) 6

ऑक्सफर्ड कोशात 'रिसर्च' ची व्याख्या अशी आहे.

Studios inquiry usually critical and

exhaustive investigation of or experimentation heving

for its aim, the revisstion of accepted conclusions

in the light of newly discovered facts. 7

याचाच अर्थ संशोधनाची व्याख्या कोणत्यातरी संदर्भित
करण्याचा निरनिराळ्या लोकांचा प्रयत्न आहे. य.रा. दाते संपादित
शाब्दकोशात नवीन शोध लावण्याची प्रक्रिया समासणी चौकशी असे
अर्थ दिले आहेत. आपल्याकडे हा शब्द कसा आला, हे अ.का.प्रियोळ-
करांनी आपल्या रत्ना लेखात स्पष्ट केले आहे. तो लेख प्रिय आणि अप्रिय
या त्यांच्या अलिप्तच्या ग्रंथात आला आहे.

संशोधनाबाबतच्या आणखीही कांही व्याख्या विचारात
घेण्यासारख्या आहेत. प्रमुख शाब्द कोशामधील या व्याख्याची पाहणी
करता अखेर असे दिसते की, शास्त्रीय वा वैज्ञानिक पध्दती व संशोधन
ह्या रूपना परस्परांशी अत्यंत घनिष्टपणे निगडित झालेला आहेत.
द्वितीकांच्या मते त्या समानार्थी आहेत.

Research involves more systematic of investigation usually resulting from some sort of and record of procedures and report of results or conclusions. 8

कोणातही विषय जसला तरी सामान्यतः संशोधनासंबंधीची ही कल्पना सर्व सामान्यतः गृहीत धरावयास हरकत नाही. संशोधनाची सर्वसामान्य वैशिष्ट्ये -

संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान किंवा माहिती मिळविणे. तिचा प्रामुख्याने पायाभूत माहिती म्हणून उपयोग करणे व ही माहिती किंवा हे ज्ञान अत्यंत विश्वसनीय अशा साधनापासून मिळविणारे असणे. कित्येक वेळा खाद्ये तत्व पण विवरणासाठी शोधून काढून ते आधारास घेतलेले असते.

संशोधनात अतिशय पध्दतशीर विनयूक व त्कतेवर आधारलेली सूक्ष्म पाहणी अपेक्षित असते. हाती घेतलेल्या प्रश्नाविषयी किंवा विषया-विषयी जगोदर किती काम झालेले आहे, याची संशोधकाला योग्य जाणीव असावी लागते.

संशोधनात तर्कशुद्धता वस्तुनिष्ठता ह्या गोष्टी अंती महत्वाच्या आहेत. मिळविणारी पायाभूत माहिती शक्य तेवढ्या वसोट्या लावून पारखून घेतलेली असते.

संशोधनात गुणांचा विचार करून मिळविलेल्या माहितीची किंवा ज्ञानाची पुनर्रचिना केलेली असते, ते काम अतिशय दबरेने व सावधपणे

व्हावे लागते. त्यावर संशोधनाचे बरेच मौलिकत्व अवलंबून असते.

३.४ प्रश्नावली -

व्याख्या -

विशिष्ट समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधीत व्यक्तींना प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून माहिती जमा करावी लागते. उदाहरणार्थ - ग्राहकांची कपड्याविषयीची अभिरुची बदलत असते. त्यानुसार निरनिराळ्या प्रकारच्या कापडाविषयी मागणीही बदलत जाते. ही अभिरुची कशा प्रकारे बदलली आहे, कोणत्या दिशेने बदलली आहे, याचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास कांही प्रश्न तयार करून त्याची उत्तरे ग्राहकाकडून मिळावी लागतात. त्यांना कोणत्या प्रकारचे कापड आवडते. ते का आवडते, कोणत्या प्रकारची कपडे आवडतात, सुती, रेयॉन, नायलॉन, टेरी-कॉट वगैरे जातीच्या कपड्याचा प्रश्न ते कसा लावतात, वगैरे प्रश्न विचाराचे लागतील आणि अशा अनेक ग्राहकांनी दिलेल्या उत्तराचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करून कांही निष्कर्ष काढता येतील. या प्रकारच्या अभ्यासाला बाजारपेठ सर्वेक्षण असे म्हणतात.

प्रश्नावलीची व्याख्या -

"विशिष्ट समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधीताकडून त्या समस्येबाबत माहिती मिळविण्याच्या हेतूने तयार केलेल्या प्रश्नांच्या माहितीस प्रश्नावली म्हणतात." ९

प्रश्नावली म्हणजे संशोधकाने आपल्या समस्येच्या संदर्भात तयार

केलेल्या व विशेषाष्ट क्रमाने मांडलेल्या प्रश्नाची यादी असते. प्रश्नावलीचा उपयोग कोणात्याही एका विशेषाष्ट व्यक्तीच्या अंग उद्‌योगाचा अभ्यास करण्यासाठी करता येतो.

प्रश्नावली सामान्यतः पोळटाने पाठीवली जात असल्यामुळे देशाच्या कानाकोप-यात तसेच परदेशात असलेल्या व्यक्तींकडूनही कमी वेळात, कमी खर्चात जास्त जास्त माहिती मिळविता येते. त्यामुळे प्रश्नावली वस्तु वर्गीकरण करणे व त्यावस्तु मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करणे सोपे होते. परंतु प्रश्नावली भरून परत संशोधकास पाठीवण्याचे प्रमाण कमी असते. संशोधकाने प्रश्नावली प्रत्येक (१० शाळा) शाळेतील भूगोल शिक्षकांना दिल्या परंतु प्रश्नावलीची उत्तरे भरून फक्त २४ आल्या त्यासाठी संशोधकांनी प्रश्नावली भरून दिल्यानंतर त्यांची माहिती गुप्त ठेवली जाईल असे नमूद केलेल्या हे प्रमाण घाटण्याची आवश्यकता असते.

प्रश्नावलीचे प्रकार -

१) संरचित प्रश्नावली -

यामध्ये संशोधक विषयासंबंधी हेतू, संशोधकाची व्याप्ती व योली अशा सर्व अंगाचा विचार करून कोणते प्रश्न विचारावयाचे कोणात्या क्रमाने विचारावयाचे ते निश्चित करतो. त्यामध्ये पर्यायी प्रश्नाची उत्तरे देतो. उत्तरासहीत अशी प्रश्नावली छापून घेतली जाते व पोळटाने पाठीवली जाते. याला बंदीस्त प्रश्न असे म्हणतात. कांही प्रश्नांची उत्तरे उत्तरदात्याकडून अपेक्षित जातात, त्याची उत्तरे दिलेली नसतात.

२) असंरचित प्रश्नावली -

ज्या समस्याबाबत फारशी माहिती उपलब्ध नाही, निश्चित प्रश्न व पर्यायी उत्तरे देता येत नाहीत, अशा वेळी या प्रकारचा उपयोग केला जातो. उत्तरदात्यावर अधिक जबाबदारी येते.

अशा प्रकारे संशोधकाने "भूगोल अध्यापनातील प्रश्नावली तयार केली."

त्यामध्ये भूगोलाचे अध्यापन कोे सुधारेत, त्यामध्ये कोणत्या त्रुटी आहेत, याची प्रश्नावली तयार केली अशा उत्तर सोलापूर तालुक्यातील १० शाळा निवडल्या व २४ शिक्षकांच्याकडून ४५ प्रश्नांची उत्तरे मागिली व त्याचे अर्थनिर्वाचन व पृथक्करण केले आहे.

(पुढ्याच्या प्रकरण ४ मध्ये अधिक माहितीसाठी.)

३.५ निरीक्षण -

विद्वानाची सुस्वात निरीक्षणापासून होते व त्याचा अंतिम निष्पत्ती निरीक्षण हाच आहे. एका अधिनि लहानपणापासून आपण निरीक्षण करीत असतो. निरीक्षणानेच लहान मुलाला निरनिराळ्या वस्तुतील साम्य व भेद यांचे जाणून होते असते. निरीक्षण हा शब्द निस्त (सम्यक्) + इक्ष (= पहाणे) असा गला आहे. म्हणून केवळ पहाणे म्हणजे निरीक्षण नव्हे. निरीक्षणात पूर्णपणे (सम्यक्) पाहणे आहे. निरीक्षणात आपल्याला नेमके काय हवे ते पहाणे असा अर्थ आहे. निरीक्षणात निवड

आहे , व ती निवड आपल्या आपल्या हेतूवर अवलंबून राहते. हेपू निरुद्ध स्पष्ट लेखं निरीक्षण अडूक.

Observation या इंग्रजी शब्दाचा निरीक्षण हा प्रोत्साह दिवता जातो. **observation** या शब्दाची व्याख्या ऑक्सफर्ड डिक्शनरीत पुढील प्रमाणे दिवता आहे.

व्याख्या -

"अंतर्गत संबंध किंवा कार्यकारण संबंध जाणून घेण्यासाठी निरुद्धातील घटनांची त्या घडत असतांना काळीपूर्वक पाहणी म्हणजे निरीक्षण होय." ...१०

पौ.वही.दंग धांनी निरीक्षणाचे स्पष्टीकरण पुढील प्रकारे केले आहे.

"निरुद्धातील घटना घडत असतांना त्या जाणवपूर्वक व पध्दतशीर पाहणी म्हणजे, निरीक्षण. मानवी व्यवहार सामाजिक वर्तन किंवा संस्कृती या घट्टील घटनातील किंवा तत्वांतील निरीक्षणाच्या घटकांतील संबंध समजून घेणे हा निरीक्षणाचा हेतू असतो." ११

निरीक्षण तंत्राचा अनेक संशोधन प्ररूपात उपयोग होतो.

बालवाडीतील, प्राथमिक शाळेत कोणात्याही स्तरातील विद्यार्थ्यांच्या सहाय्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी शिक्षकांच्या अगर प्राध्यापकांच्या कांही विशीष प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकांच्या गरजेनुसार व प्ररूपनेनुसार व अनुभवानुसार निरीक्षण तंत्राचा चांगला उपयोग होवू शकतो.

वरिल व्याख्येयस्त्र असे स्पष्ट होते कीं, निरीक्षण क्रियाशील असते व त्या क्रियेला हेतू असतो. निरीक्षणातूनच बहुतेक शोध लागले आहेत. शोधणे याचा अर्थच मुळी शब्दादया विविधाष्ट हेतूने शब्दादी गोष्ट पाहणे. निरीक्षण ही क्रिया एका दृष्टीने जटिल आहे. निरीक्षणात निरीक्षणीय वस्तु निरीक्षकाची अनुभवक्षम इंद्रिये व त्याची विवेकबुद्धी या तिन्हीचा समन्वय असतो.

निरीक्षणात हेतू असतो, ज्ञान मिळविण्याचे सर्वात पुने व त्याच प्रमाणे सर्वात प्रगत हे असे साधन आहे. विज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेत निरीक्षणाच्या तंत्राचा उपयोग केला जातो. प्रत्येकशाखेच्या निरीक्षण पध्दती वेगळ्या आहेत. कारण प्रत्येक शाखेच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन वेगळे आहेत. हेतू वेगळे आहेत. समाजशास्त्राचे हेतू वेगळे, मानसशास्त्राचे हेतू वेगळे आहेत. म्हणून एकाच वस्तूची केलेली निरीक्षणे वेगळी.

निरीक्षणाचे विविध प्रकार -

शब्दादया समस्येची प्राथमिक पाहणी करण्यासाठी तमासून पाह्यावयाचे गृहीत कृत्य अधिक स्पष्टपणे सांडण्यासाठी, अन्य पध्दतीचा उपयोग करून मिळविलेली माहिती कितमत निष्पत्तनीय आहे हे तमासण्यासाठी गृहीत कृत्याचा पध्दताळा पाहण्यासाठी अशा अनेक हेतूनी निरीक्षण पध्दतीचा वापर केला जातो. अर्थात उद्दिष्टानुसार निरीक्षणाच्या तंत्रातही थोडाफार बदल होणे स्वाभाविक आहे. विविध प्रकारच्या प्रश्नांच्या अभ्यासासाठी निरीक्षणाचा जराजरा यशस्वी उपयोग होऊ लागला लक्षात निरीक्षणाच्या तंत्राचा विकास होत गेला. निरीक्षण तंत्राचे पुढील प्रमाणे प्रकार करता येतात.

अनियंत्रित व नियंत्रित निरीक्षण -

अनियंत्रित निरीक्षणात घटनेवर विंधा घटनेत भाग घेणा-या घटकावर व व्यक्तींवर निरीक्षक कोणात्याही प्रकारची बंधने अथवा नियंत्रणे लादीत नाही.

नियंत्रित निरीक्षण प्रयोगशाळेसाठी करता येते. सहाभागी व असहाभागी निरीक्षण-सहाभागी निरीक्षणात संशोधक घटनेत भाग घेत असतो, तर असहाभागी निरीक्षणात तो भाग न घेता बाजूला राहून तटस्थपणे घटनेचे निरीक्षण करतो.

संरचित व असंरचित निरीक्षण -

संरचना म्हणजे विविधाष्ट आराखडा, योजना विंधा व्यूह. जेव्हा खाद्या घटनेचे काळीपूर्वक तयार केलेल्या खाद्या विविधाष्ट योजनेप्रमाणे विविधाष्ट प्रमाणे, विविधाष्ट पध्दतीने विविधाष्ट तक्त्यानुसार निरीक्षण के जाते, तेव्हा त्यास संरचित निरीक्षण म्हणतात. या उलट कोणातीही योजना न संरचित कोणातीही क्रम न अनुसरता केलेले निरीक्षण असंरचित निरीक्षण म्हणतात.

अप्रकट व प्रकट निरीक्षण -

खाद्या घटनेत सहाभागी होताना दोन प्रकारे सहाभागी होता येते. खाद्या गुप्तहेराप्रमाणे अप्रकट रितीने सहाभागी होता येईल विंधा पूर्वकल्पनाकेवून आपला उद्देश स्पष्ट करून प्रकट रितीने सहाभागी होता येते.

संशोधकाने शिक्षकांचे निरीक्षण केले, ग्रामीण भागातील १० शाळातील भूगोल अध्यापन करणा-या शिक्षकांचे अध्यापनातील निरीक्षण केले. त्यामध्ये अध्यापनाचा विषय व घटक अध्यापकांनी शैक्षणिक साधने वापरली का ? शिक्षक नकाशाचा वापर करतात का ? शिक्षकांचे वर्तन कसे होते. / क्वच, जानंदी, उत्साही इत्यादि, वर्ग नियंत्रण कसे होते. / अध्यापकाची तयारी कशी होती, फलक खेळन कसे होते. अध्यापकांचा जावाज कसा होता, या विविध गोष्टींचे निरीक्षण केले व त्याचे वर्गीकरण केले. (अधिक माहिती प्रबंधाच्या प्रकरण ४ मध्ये दिली आहे.)

३.६ मुलाखती =

अद्यावकाने भूगोल विषयाबद्दल अधिक माहिती मिळविण्यासाठी भूगोल तज्ञांच्या मुलाखती घेतल्या त्या मध्ये भूगोल विषय शिक्षकांमध्ये प्राध्यापक, मुख्याध्यापक, उपमुख्याध्यापक व ज्युनियर भूगोल शिक्षक यांच्या-वहून भूगोल विषयाची अधिक माहिती मिळविता व चर्चा केले. त्यांना विचारलेल्या स्कूला प्रश्नांची संख्या २३ होती व २३ तज्ञांच्यावहून माहिती गोळा केली व त्याचद्वारे प्रकरण ४ मध्ये त्याचे पृथक्करण व अर्थनिवर्तन केले आहे.

भूगोल तज्ञांच्यावहून अध्यापन सुधारण्याविषयी माहिती मिळाली. भूगोल विषयामधील नकाशाचे महत्त्व सहालीचे महत्त्व इत्यादि बाबींचे चर्चा केली त्यानुसार अध्यापनामध्ये नकाशा वाचन व सहाला अधिक महत्त्व आहे, असे याचवेळी मध्ये निदर्शनात आले. माध्यमिक शाळेमध्ये आठवड्यामध्ये भूगोल विषयास २ तासिका आहेत, या फारच कमी आहेत, त्या ४ उलाख्यात असे मत तज्ञांनी दिले. भूगोलासाठी स्वतंत्र खोली उलाखी, असेही तज्ञांनी मत व्यक्त केले आहे. त्याचप्रमाणे आजच्या शैक्षणिक

सुधारणेमध्ये विद्यार्थ्यांची संख्यात्मक वाढ झाली, पण गुणात्मक वाढ झाली नाही. त्यासाठी अध्यापन सुधारणे आवश्यक आहे. त्यासाठी भूगोल अध्यापकांनी अध्यापनामध्ये अद्युनिक तंत्रांचा वापर करावा, नकाशाचा वापर, दृक्प्राप्त साधनांचा वापर करावा, म्हणजे भूगोल अध्यापन सुधारेल.

आजच्या सुशिक्षित माणसाला मुलाखत (interview) हा शब्द परका नाही. अद्युन मधून खाद्या राजकीय नेत्यांची, साहित्यकांची, विचारवंतांची, उद्योगपतींची, कलाकारांची मुलाखत आपणा आकाशापाणावर रेकतो दिव्या वर्तमानपत्रात पाहतो. खाद्या विशिष्ट समस्येबाबत मुलाखत घेणारा अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारतो व मुलाखत देणारा या प्रश्नांची उत्तरे देतो. त्या प्रश्नोत्तरांतून त्या समस्येबाबत मुलाखत देणा-याची मते व विचार आपल्याला समजतात. आजकाल नोकरीसाठी ही प्रत्येक सुशिक्षिताला मुलाखतीच्या दिव्यातून जावे लागते. अर्जदार त्या जागेला पात्र आहे की नाही हे मुलाखतीने ठरविले जाते. खाद्या पौलित अधिकारी गु-ह्याचा तपाल करताना संबंधितांना प्रश्न विचारतो लेंव्हाही तो त्यांची मुलाखत घेत असतो. गुन्हा कसा घडला, केव्हा घडला, कोणकोणाचा संशय घेण्यास जागा आहे, त्यास पुरावा काय, त्या पुराव्यात उणिवा कोठे दिसतात, त्या कसा दूर करता येतील याचा शोध तो अधिकारी या मुलाखतीतून घेत असतो.

अर्थशास्त्रात त्याचप्रमाणे इतर कोणत्याही सामाजिक शास्त्रात "संशोधन करण्यासाठी मुलाखत हे तथ्यसंकलनाचे एक प्रभावी साधन आहे. परंतु दैनंदिन जीवनातील संभाषणा, चर्चा वादीववाद यामध्ये होणारी प्रश्नोत्तरे व संशोधक घेतो त्या शास्त्रीय मुलाखती यांमध्ये फरक वेला पाहिजे. केवळ प्रश्नोत्तराच्या स्वस्मातील संवाद म्हणजे शास्त्रीय

मुलाखत नव्हे. इंग्रजीतील Interview या शब्दाला मुलाखत हा प्रतिशब्द दिला जातो. Inter = आंतर view = दृष्टी, म्हणजे मुलाखतीत मुलाखत देणारा व घेणारा यांच्यामध्ये विचारांची जोड्या फार प्रमाणात का होईना देणाणा घेणाणा असते. पण सामाजिक शास्त्रात एक तथ्य संकलनाचे तंत्र म्हणून मुलाखत घेण्यामागे संशोधकाचा विविध हेतू असतो." संशोधकाने २३ भूगोल तज्ञांच्या भूगोल विषयाचे प्रश्न विचारले व त्यांचे मते अजमाविली. त्याचप्रमाणे संशोधक लुणाचो मुलाखत घ्यावयाची व ज्ञान प्रकारे घ्यावयाची हेही ठरविले. संशोधक घेतो तो मुलाखत व सामान्य व्यवहारात घेतली जाणारी मुलाखत, आपण करतो ते संवाद, चर्चा यात असा फरक आहे. पण सर्वत्र मुलाखती संशोधक स्वतः घेतो असे नाही. कांही वेळा अनेक ठिकाणाच्या अनेक लोकांच्या मुलाखती घेणे आवश्यक ठरते. अशा वेळी संशोधक एक प्रश्नावली त्पून घेतो व प्रश्नांनिहाण संबंधितांच्या त्या आधारे मुलाखती घेतो. म्हणून आपण प्रत्यक्ष मुलाखत घेणा-यांला मुलाखतकार व मुलाखत देणा-याला निवेदक असे म्हणून व मुलाखतीची व्याख्या करू.

मुलाखतीची व्याख्या -

"संशोधक प्रश्नाबाबत माहिती मिळविण्याच्या हेतूने संशोधक संवाद देणा-या व जाणाकार निवेदकाबरोबर मुलाखतकाराने केलेला संवाद म्हणजे मुलाखत होय." १२

या व्याख्येनुसार शास्त्रीय मुलाखतीत खालील गुण असतात.

१) निवेदकाला प्रश्नाबाबत माहिती असावी.

- २) माहिती मिळण्याजोगी असावी.
- ३) निवेदक सहकार्य देणारा असावा.
- ४) मुलाखत संवादात्मक असावे."

मुलाखत कशी घेतली -

मुलाखतीत गेल्यानंतर प्रथम मुलाखतकाराने निवेदकास आपली ओळख करून दिली. त्याच प्रकारे कॉलेजच्या प्राचार्याचे प्रमाणा पत्र घेतले व ते दाखविले.

निवेदकाचे शंका समाधान -

आपणा दिलेल्या माहितीचा अर्थ कोठेही आपल्या दृष्टीला बांध येईल अशा (रितीने) उपयोग केला जाणार नाही. आपले नांव उघड केले जाणार नाही. आपली परीक्षा घेण्याचा यात उद्देश नाही. हे मुलाखतीकाराने स्पष्ट केले.

या प्रकारे संशोधकाने प्राध्यापक मुख्याध्यापक उपमुख्याध्यापक अनुभवी भूगोल शिक्षक यांची मुलाखत घेतली संशोधकाने २३ तरांची मुलाखत घेतली व भूगोल विषयाची माहिती संकलित केली.

संदर्भ

- १) ग. वि. कुंभोजकर संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र
प्रकाशक : मोरेश्वर फडके,
स्म. वही. फडके जाणि कंमनी,
महाव्दार रोड, कोल्हापूर.
पृष्ठ क्रमांक - ११७
- २) ग. वि. कुंभोजकर संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र
प्रकाशक : मोरेश्वर फडके,
स्म. वही. फडके जाणि कंमनी,
महाव्दार रोड, कोल्हापूर.
पृष्ठ क्रमांक - ८
- ३) ग. वि. कुंभोजकर संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र
प्रकाशक : मोरेश्वर फडके,
स्म. वही. फडके जाणि कंमनी,
महाव्दार रोड, कोल्हापूर.
पृष्ठ क्रमांक - ८
- ४) Editor,
Shri Madhav Mordekar Maharashtra Educational
Journal, February, 1987 Page-18,
PUBLISHER: Shri.L.V.Wadkar,
Shri.Bhairavnath Vidyalay,Avsari,
Khurd, Tal.Ambegaon,
District PUNE 412 405

५) डॉ. दु. का. संत.

संशोधन पध्दती प्रविद्या अंतरंग

प्रकाशक : प.भा. कुलकर्णी

पुणे विद्यार्थी गृह, प्रकाशनासाठी

१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे - ४११०३०

द्वितीयावृत्ती जून १९८८

पृष्ठ क्रमांक ८.

६) डॉ. दु. का. संत.

संशोधन पध्दती प्रविद्या व अंतरंग

प्रकाशक : प.भा. कुलकर्णी

पुणे विद्यार्थी गृह, प्रकाशनासाठी

१७८६ सदाशिव पेठ, पुणे - ४११०३०

द्वितीयावृत्ती जून - १९८८

पृष्ठ क्रमांक - ९.

७) डॉ. दु. का. संत.

पृष्ठ क्रमांक ९.

८) डॉ. दु. का. संत.

पृष्ठ क्रमांक - ९.

९) ग. वि. कुंभोजकर

संशोधन पध्दती व संव्यासास्त्र

प्रकाशक : मोरेशावर फडके

स्म. वही. फडके जाण्टा कंपनी

माहावदार रोड, कोल्हापूर.

पृष्ठ क्रमांक १७३.

- १०) ग. वि. कुंभोजकर संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र
प्रकाशक : मोरेश्वर फट्टे
एम्. व्ही. फट्टे जाण्टि कंपनी
माहाव्दार रोड, कोल्हापूर.
पृष्ठ क्रमांक १३६.
- ११) ग. वि. कुंभोजकर.
पृष्ठ क्रमांक १३६.
- १२) ग. वि. कुंभोजकर. संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र
प्रकाशक : मोरेश्वर फट्टे
एम्. व्ही फट्टे जाण्टि कंपनी
माहाव्दार रोड, कोल्हापूर.
पृष्ठ क्रमांक. १५६